

MƏRASİM FOLKLORUNUN JANR SPESİFİKASI

Açar sözlər: mərasim, xalq, epik, tarix, nəzm, motiv, forma, Şirvan, Quba

Mərasim folkloru qədim insanın məişətində rast gəldiyi və dərk etməkdə çətinlik çəkdiyi müxtəlif hadisələrə münasibəti əsasında formalaşan silsilə folklor nümunələridir. Burada erkən düşüncənin ifadə modelləri, etik-estetik dünyagörüş, əxlaq, ritual və etiqadlar öz əksini tapmışdır. Maraqlıdır ki, bu nümunələrdə ilkin ifadə forması pərakəndə, ifadəyə məxsus sərbəstliklə verilmiş, əsas diqqət fikri ifadəyə və mənaya yönəlmişdir. İlkin zamanlarda tam formalaşmamış, lakin zaman keçdikcə müxtəlif şəkildə cilalanan bu nümunələr həm müəyyən ritm, ölçü, ahənglə, həm də adi misra şəklində, poetik qəlib olmadan ifadə edilmişdir.

Mərasimlərdə yalnız lirik nəğmələr oxunmur, inam və sınımalar və s. bu kimi janr və ədəbi formalar da bu kütləvi aktlarda iştirak edir. Öncə onu qeyd etmək ki, mərasimlər ən ilkin çağlardan gələn davranış modelləridir. Təbiidir ki, hər çağın müəyyən dəyişiklikləri, adət-ənənələrin zaman-zaman yenilənməsi toplumun birbaşa həyatının tərkib hissəsi olan mərasimlərə də təsirsiz qalmır. Ancaq xalq mentalitetinin mühafizəkarlığı mərasimlərin ciddi dəyişikliyə uğramasına yol vermir. Xüsusilə də ilkin təsəvvürlərdən gələn inam və etiqadlar, sınımalar və s. yüz illərlə öz qüvvəsini cazibəli şəkildə qoruyub saxlayır.

Mərasimlərin epik növlə də bağlılığının məntiqi olmasını mərasimlər üzərində geniş tədqiqatlar aparmış M.H.Təhmasib qeyd etmişdir. O, bunu “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun 12-ci boyunun əsasında apardığı təhlillərlə əsaslandırmışdır. Bu əsərin 12-ci boyunda çox maraqlı bir mərasim haqqında danışılır: “ Uc ox, boz ox yığnaq olsa Qazan evin yağmaladardı ... haçan Qazan evin yağmalatsa halalının əlin alar dışarə çıxardı. Ondan yağma edərlərdi ”(1). Mərasimlərin dayanıqlığı həm də ona görə bu qədər təməllidir ki, mərasimlər rituallar əsasında formalaşmış, ifadənin təhkiyə, sənət nümunəsi kimi meydana gəlmişdir (9,45).

Mərasimlər əsasən iki qismə bölünür:

1. Mövsüm mərasimləri
2. Məişət mərasimləri (1,78).

Mərasimlərin araşdırılması üçün qeyd etdiyimiz kimi, mərasimləri ayrıca götürmək məqsədəuyğun deyil. İnam və sınımalar kimi digər davranış və düşüncə tərzlərinə diqqət verilməlidir. Təsədüfi deyil ki, B.Abdulla, A.Xürrəmçızı məhz mərasimləri tədqiqata ilkin olaraq inam və sınımalar əsasında apardığı araşdırmalarla cəlb etmişlər. Tədqiqatçı alim B.Abdulla mərasimləri öyrənmək baxımından sınımaların araşdırılmasının öyrənilməsi vacibliyini belə qeyd etmişdir: “ Xüsusi səciyyəvi yönələri olan sınımalar hər şeydən öncə xalqın düşüncə tərzini, həyata baxış və münasibətini, etik etnoqrafik görüşlərini, adət-ənənəsini, mərasimlərini sistemli şəkildə izləmək baxımından çox dəyərlidir. ” (5,11). A.Xürrəmçızı Azərbaycan mərasim folklorunu araşdırarkən “ İlkin janrlar və onlarla bağlı mərasimlər ” başlığı ilə mövzuya giriş açmış, birinci növbədə sınımalar əsasında mərasimləri izah etmişdir: “ Folklorun işlənmə tezliyinə görə fərqlənən qədim janrlarından biri sınımalardır ” (3).

Biz bu qənaəti yetərincə məntiqli hesab etdiyimiz üçün Şirvan folklor mühitində diqqət

çəkən mərasimləri əsasən bu özlü üzərində əsaslandırmaq fikrindəyik. Belə ki, Azərbaycan Folklor Antologiyasına daxil olan folklor toplularının inamlar, sınımalar başlığı altında gedən örnəklərində mərasimlərlə bağlı kifayət qədər nümunələr gözə çarpır. Şirvan regionunun xüsusi spesifikasiyasından doğan bu inam və sınımalar bir sıra fərqli məqamları ortaya çıxarır. İlk istifadə mənbəyi kimi Şirvan folkloru toplusuna müraciət edək. Təsadüfi deyil ki, ön sözün müəllifləri inam və sınımaların Şirvanda janr xüsusiyyətlərini diqqətə çatdırarkən bu fərqli məqamların bir hissəsini bu şəkildə əsaslandırır: “Şirvan folklor mühitinin regional janr coğrafiyasına inamlar, sınımalar da daxildir. Regiondan topladığımız müxtəlif çeşidli nümunələr bunu bir daha əyaniləşdirir. Folklorşünaslıqda “inam”, “sınama”, “yozum”, “inanc” adları altında qeyd olunan bu janr Şirvan bölgəsində əsasən “İnam” adlanır. (2, 27-28)

Ancaq buna baxmayaraq, Şirvanda “İnam” adı altında birləşən sınımaların da, yozumların da, inancların və s.-nin də işlənmə məqamına görə mənası anlaşılır. Bu ondan irəli gəlir ki, Şirvan folklor mühitində inamla bağlı olan bir çox düşüncə və davranış tərzləri aydın başa düşülmüşdür. Məhz sınımalar əsasında inamın formalaşması, yozum və inancların inam ilə təsdiqlənməsi Şirvanda çox qabarıq səviyyədə görünür ki, tədqiqatçı alimlər bunun məhz Şirvan folklor mühitinin janr xüsusiyyətlərinə aid olmasını qeyd edirlər.

Şirvanın qədim ərazisi, Şirvanda elat mədəniyyətinin mövcudluğu, türk-tərəkəmə adət-vərdişlərinin daimi qüvvədə olması, yaylaqdan qışlağa, qışlaqdan yaylağa köç axını, heyvandarlıqla bağlı müəyyən inam və sınımaların folklor örnəklərində əks olunmasına səbəb olmuşdur. Lakin köç mədəniyyətinin xüsusi mərasimlər əsasında formalaşması, məhz bir çox örnəklərin bu köç mərasimi nəticəsində meydana gəlməsi diqqətdən kənar qalmışdır (8). Mövsüm mərasimlərinə aid olan köç mərasimlərinin bir neçə örnəyinə diqqət çəkək: “Qoyunun dölü düşəndə tərəkəmə üzünü qırxdırmaz”, “Atın yalına söyən xeyir tapmaz”, “Gəlini mal-qara gələn vaxtı gətirərlər ki, ayağı ruzulu olsun”, “Atın ayağı nalmıxa düşəndə onu da quyruq yağı ilə sağaldarlar”, “Yuxuda ilan görmək yaxşı əlamətdir, aydın bir yolla getməkdir”, “Evdən səfərə çıxan adamın arxasınca su atmaq salamatlıq əlamətidir” və s. (7, 35-38).

Əlbəttə, bu nümunələrdə köç əlamətləri o qədər də üzde deyil, dərin laylardadır. Lakin tədqiq etdikdə aydın olur ki, köç hazırlığında olan insanların köç mərasimlərinə aid olan bilgiləri bu örnəklərdə yetərincədir. Köç ərəfəsində mərasim keçirmək, köçü uğurlamaq daha əski zamanlarda mövcud olmuş, müasir çağlarda isə bu mərasimlərdən qopan bilgilər müstəqim şəkildə işlənməyə başlanmışdır. Məhz tərəkəmə həyatının bu xüsusiyyətləri örnəklərin janr spesifikasiyasını formalaşdırır ki, bu da H.İsmayılovun, S.Qəniyevin nəzərindən qaçmamışdır. “Bu sınımalarda regional özünəməxsusluq kimi Şirvanın tərəkəmə həyatı öz əksini tapmışdır. Topluda verilən örnəklər dediklərimizi bir daha təsdiqləyir” (2, 28).

Təəssüf ki, köç həyatı ilə bağlı xalq arasında yaşayan zəngin folklor örnəkləri hələ də toplanıb, ictimai-kütləvi nəşrlərdə yer almamışdır.

Şirvanda keçirilən mərasimlərdə yaz mövsümünün yer alması kifayət qədər sabitdir. Mövsüm mərasimlərinə daxil olan Novruz ərəfəsi və Novruz bayramı digər yerlərdə olduğu kimi, Şirvanda da geniş qeyd olunur. Toplumun Novruzda kütləvi iştirakı dəyərli folklor örnəklərinin meydana gəlməsinə səbəb olur.

Novruz gününə qədərki Çilə (Çillə) mərhələsi, maddi varlığın özülü kimi ünsürləri rəmzləndirən çərşənbələr sırası, artıq unudulmaqda olan Xıdır Nəbi bayramı, Novruz adət-ənənələri, Novruz bayramının yüksək əhval-ruhiyyə ilə keçirilməsi daha çox nəzm üslubunda

örneklerin meydana çıxmasına səbəb olsa da, xalq nəsrinin örnəkləri də yox dərəcəsiində deyildir. Novruz mərasimi ilə bağlı epik örnəklər yenə də inam-etiqladlarda, sinama və yozumlarda diqqət çəkir. Belə ki, Novruz mərasimləri ilə bağlı yayılmış inam və sinamalar xalq arasında bu gün də öz aktivliyini qoruyub saxlayır.

Şirvan ərazisində Novruz bayramına qədərki çərşənbələrin xüsusilə lirik-epik növdə ifadəsi diqqət çəkir. “Şəki folklor”unda Su çərşənbəsi mərasimi bu şəkildə təsvir olunur. “Əzəl çərşənbədə sübh tezdən bulaq başına gəlirlər:

Ağırlığım, uğurluğum suya,
Azarım-bezarım suya”-deyib su üstündən atlanırlar.

Sonra əl-üzlərini yuyur, bir-birlərinin üstünə su atır, sifətlərinə su çiləyirlər. Xəstəliyə tutulanları da su üstündən hoppandırirlər... “Su haqqı, pis əməl sahibi olmayajağam” deyirlər. Su çərşənbəsində övladı olmayan qadının başından qırxaçar camdan su töksən övladı olar. Su çərşənbəsində çay qırağında, su üstündə qorxan adamın başından üç dəfə sağdan, üç dəfə soldan su atsan qorxusu keçər. Su çərşənbəsində qorxan adama cəftə suyu içirdirlər” (11, 54). Su ilə bağlı Zaqatalada maraqlı adətlərdən biri belədir ki, Novruz bayramı günü sübh tezdən ağsaqqal biri yuxudan durub, heç kəslə danışmadan su başına gedər, əl-üzünü yuyar və həmin sudan gətirərək öz evinə, həyətinə, ailə üzvlərinə çiləyər ki, keçən ilin ağırlığını, kədərini yuyub aparsın, gələn ili ruzi-bərəkətli, aydın, rahat, firavan, uğurlu ailəsini isə sağlam etsin (9).

Göründüyü kimi su mərasimində bir çox inam və sinamalar özünü göstərir. Torpaq çərşənbəsi mərasimində də biz inam və sinamaları müşahidə edirik: “Torpaq çərşənbəsi günü yeri murdarlamaq, bitkiləri qırmaq, suya, oda və torpağa tükürmək günah sayılır. İmkansızlara əl tutmamaq, yardım gözləyəni sevindirməmək, torpaq ruhunu narazı salmaq deməkdi. Həmin gün qan tökülsə elin başı il boyu bəla çəkər – deyərlər. Torpaq çərşənbəsində heyvan kəsilməz, qan tökülməz”(4, 54-55).

“Yel baba” mərasimi də bir sıra inam və sinamalarla müşayiət olunur. “Səpinçi Allahın adını çağırıb toxumluq dəni əlinə götürür: “Allah, birə min elə” – deyib, səpinə başlayır. Səpin vaxtı buğda qovursan məhsul az, yarma bişirsən bol olar – deyərlər. Səpilən toxum oğurluq olsa bitməz – deyərlər. Taxıl çuvalının üstündə otursan, bərəkətsiz olar – deyərlər. Təndirdə bişən ilk çörəyi yesən, arvadın ölər – deyərlər. Kotanın dəstəyi ilan olsa əldən buraxma, çinin dəstəyi qızıl olsa əlinə alma – deyərlər. Xırmandan sovrulmamış buğda götürənin oğlu ölər, sovrulmuş buğda götürənin isə oğlu olar – deyərlər.

Xırmanda dəni samandan ayırmaq vaxtı gələndə camaat Yel babanı çağırıb deyər: “Yel baba, gəl, ağ atına arpa, saman apar” (4, 56-57).

Mətdə “Bəzən Yel babaya nəğmə ilə də müraciət edərlər” (4, 57) ifadəsi Yel baba mərasiminin daha çox epik üslubda icra edilməsindən də xəbər verir.

Novruz mərasimləri ilə bağlı ən geniş yayılmış inam və sinamalar xalq arasında ilaxır çərşənbəsi kimi tanınan çərşənbə axşamında nəzərə çarpır: “İlin axır çərşənbə axşamında bir yumurta götürüb sönmüş təndirin, yaxud ojağın içərisinə qoyurlar. Bir tərəfinə qara, bir tərəfinə də qırmızı karandaş atıb üstünü küllə örtürlər. Bayram günü dan yeri söküləndə gedib yumurtaya baxırlar. Əgər üstünə qara xətt çəkilibsə qoja adamın taleyinin dönüklüyündən, qırmızı xətt çəkilibsə xoşbəxtliyindən xəbər verir...

...İlaxır çərşənbəsi axşamı niyyət edən ağzına su alıb qulaqlarını əli ilə yumur, qonşunun həyətinə yollanır. Orada əlini qulağından çəkib suyu udur. Eşitdiyi ilk söz xoşdursa, niyyətinə çatacaq, əksdirsə bəxtinnən küssün” (4).

Kitabda bu kimi inamlar və sınımalar həddindən artıq çoxdur. Nümunə kimi verdiyimiz bir çox inamlarla yanaşı burada su üstündən tullanma (adətən od üstündən tullanırlar), ağzına su alıb qonşu həyətinə keçib sözə qulaq vermə (adətən qapı ardında qulaq falına çıxırlar) və bu kimi spesifik cəhətlər xalq yaradıcılığının regional xüsusiyyətlərinin yeni bir istiqamətdə aşkarlanmasına səbəb olur.

Ağdaş folklorunda demək olar ki, eyni mətnlər cəmlənmişdir (6,181). Əlbəttə, bu da Şirvan regionunda formalaşan mənəvi-mədəni dəyərlərin, adət və ənənələrin, inam və inancların, etnoqrafik xüsusiyyətlərin eyni kökdən gəldiyindən xəbər verir.

A.Səfərova Şirvana daxil olan Neftçala və Salyan bölgəsində Novruz mərasimlərinin eyni qaydada keçirilməsinə aid örnəklər təqdim edir (7, 118-121).

Tədqiqatçı bu bölgədə keçirilən Novruz mərasimləri ilə digər bölgələrdəki mərasimlərin arasında müqayisə aparır, müəyyən fərqlilikləri meydana çıxarır ki, bu da regional xüsusiyyətlərin folklor örnəklərində özünü göstərməsi baxımından çox gərəklidir. Qubada keçirilən Novruz mərasiminin bir əhəmiyyətli fərqli xüsusiyyətinə diqqət çəkir: “Qubanın bəzi kəndlərində bayram axşamında tonqal yandırılmaz, ancaq hər həyətdə evdəki adamların sayı qədər zoğal və ya alma ağacından kəsilmiş çubuqlar torpağa basdırılır, ucuna əski-üskü sarınıb yandırılır” (7, 118).

Xalqın dili kimi adət-ənənəsi, ritual sistemi də müxtəlifdir, müəyyən zaman keçməsinə baxmayaraq, bu ənənələr, inanclar yaddaşlardan itməmiş, özünün ilkin variantını, eləcə də bu variantlara uyğun meydana çıxmış yeni-yeni şəkillərini qoruyub saxlamışdır. Belə nümunələr özünü mövsüm nəğmələrində olduğu kimi, məişət nəğmələrində də (adqoyma, toy mərasimlərində və b.) mühafizə etmişdir. Toy mərasimlərində gəlinin çırağ ətrafında dolandırılması, “Çırağın gur yansın”, “İşığın sönməsin”, “Odun sönməsin”, eləcə də toyda təzə gəlinin qarşısında çörək kəsilməsi və “Çörəyin bol, suyun sərin olsun”, “Çörəkli olasan”, “Süfrən bərəkətli olsun” və s. kimi ifadələrin deyilməsi uzun illərin sınımaları əsasında meydana gəlmiş inamla bağlı mərasim nümunələridir. Bu mərasim nümunələrində hər hansı bir ölçü, bölgü, poetik qəliblərdən istifadə etmədən fikir sərbəst, aydın formada verilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. M.H.Təhmasib. Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı, Mütərcim, 2012.
2. AFA. XI. Şirvan folkloru. Toplayıb tərtib edənlər H.İsmayılov, S.Qəniyev. Bakı, Səda, 2003.
3. A.Xürrəmçızı. Azərbaycan mərasim folkloru. Bakı, 2002, 270 s.
4. A.Nəbiyev. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. Bakı, Çırağ, 2009, 638 s.
5. B.Abdulla. Haqqın səsi. Bakı, Azərnəşr, 1984, 144 s.
6. AFA. XV. Ağdaş folkloru. Toplayıb tərtib edəni İ.Rüstəməzadə. Bakı, 2006
7. Q.Sayılov. Azərbaycanda Novruz. Bakı, Çırağ, 2012, 365 s.
8. E.Mehrəliyev. Şirvan Elmlər Akademiyası. Bakı, Elm, 1998, 102 s.
9. R.Əliyev. Mif və folklor: genezisi və poetikası. Bakı, Elm, 2005
10. AFA. I. Naxçıvan folkloru. Tərtibçilər: T.Fərzəliyev, M.Qasımlı. Bakı, Sabah, 1994
11. Q.Sayılov. XX əsr Şirvan aşığıları. Bakı, Araz, 2007, 120 s.
12. M.Cəfərli. Azərbaycan məhəbbət dastanlarının poetikası. Bakı, Elm, 2000.

Галиб Саилов
Институт Фольклора НАН Азербайджана (Азербайджан)

ЖАНРОВАЯ СПЕЦИФИКА ОБРЯДОВОГО ФОЛЬКЛОРА

РЕЗЮМЕ

В статье прослеживаются образцы поверий и примет, состоящие из синтеза поэзии и прозы. К анализу привлечены, в основном, примеры фольклора, записанные в Ширванской зоне, исследованы содержащиеся в них поверья и приметы, проведены сравнения между этими примерами и аналогичными примерами из других регионов, выявлены различия между ними.

Ключевые слова: *обряд, народ, эпическое, история, поэзия, мотив, форма, Ширван, Губа.*

Qalib Sayilov
Azerbaijan National Academy of Sciences The Institute of Folklore (Azerbaijan)

GENRE SPECIFICITY OF CEREMONIAL FOLKLORE

SUMMARY

In the article are traced a samples beliefs and the signs, consisting of poetry and prose synthesis. In the analysis are basically involved the examples of the folklore which has been written down in the Shirvan zone, and have been investigated beliefs and the signs containing in them and are spent comparisons between these examples and similar examples from other regions, also are revealed distinctions between them.

Key words: *a ceremony, the people, epic, history, poetry, motive, a form, Shirvan, Guba.*